

Ujvári Hedvig

Max Nordau és Goldziher Ignác levelezésének kontextualizálása I.*

1.

Az író, újságíró, orvos, cionista Max Nordau (1849–1923) és az európai iszlám-kutatás megalapítója, Goldziher Ignác (1850–1921) levelezését már 1956-ban közreadta Scheiber Sándor.¹ A MTA Könyvtár Keleti Gyűjteményének immár közkinccsé vált adatbázisa szerint mintegy 13 500 levél alkotja a tudós orientalista levelezését (levelek és lapok), amelyek több mint 1600 személytől származnak. Goldziher legtöbb levelezőpartnere Németországban élt, így a német nyelv elsődleges jelentőséggel bírt a kapcsolattartásban. A levelek zömét húsz embernek címezte, akik ennek megfelelően egyenként több százszor válaszoltak.² Max Nordau, a gyerekkori pesti barát, az egykori diáktárs a pesti református gimnáziumból³ nem tartozott ebbe a kiterjedt, leginkább tudományos

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.1.111>.

* A tanulmányt Hazai György professzornak, az Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetem alapító rektorának ajánlom. Ezúton köszönöm Yuval Evri és Carsten Wilke szakirodalommal kapcsolatos ajánlásait, valamint Gerő Andrásnak és Turán Tamásnak a kéziratához fűzött észrevételeit.

¹ Alexander Scheiber, Max Nordau's Letters to Ignace Goldziher. *Jewish Social Studies* 18 (1956/3) 199–207.

² Dévényi Kinga, Egy levelezés újraéled: adalékok Goldziher Ignác levelezésének történetéhez. *Keletkutatás* 2018. ősz, 85–98.

³ Az osztálytársi viszonyra maga Goldziher utal a *Naplójában*: „Max Nordau war unter meinen Mitschülern.” Ld. Ignaz Goldziher, *Tagebuch*. Hrsg. von Alexander Scheiber. Leiden, 1978, 30, illetve Goldziher Ignác, *Napló*. Vál., s. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta Scheiber Sándor. Budapest, 1978, 39. A tanulmányban – ahol lehet – a magyar fordításra hivatkozom. – Nordau és Goldziher osztálytársi viszonyát illetően annyi bizonyos, hogy mindketten a református gimnáziumban érettségiztek, de Nordau nem intézményes keretek között készült fel a matúrára, mivel közvetlenül előtte egy évet házitánítóskodott. A Budapesten fellelhető iskolai értesítők alapján a következőket sikerült rekonstruálnom: Nordau a zsidó elemi iskola befejeztével az 1859–1860-as tanévet a *k. k. Staatsgymnasium* (pesti „államgimnázium”) elsőosztályos diákjaként végezte. Az ötödik osztályt (1863–1864) ugyan még a katolikus gimnáziumban kezdte meg, de már nem itt fejezte be. Ld. Ujvári Hedvig, Asszimiláció, nyelv és identitás problematikája a fiatal Max Nordaunál és Theodor Herzlnél. In: Uő, *Identitások és kommunikációs csatornák. Magyar–német–zsidó kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon*. Budapest, 2017, 27–45. – Nordau visszaemlékezéseiben ez így folytatódik: „[...] er verließ nach Ende des Schuljahres die Anstalt, um Schüler des kalvinistischen Gymnasiums zu werden, wo er auch seine Studien beendete. [...] Max nimmt auf Zureden seiner Eltern eine Stelle als Hauslehrer bei einem gewissen Fuchs an. [...] Ein Jahr, das Max Nordau auf dem Lande verbringt, hinterläßt bei ihm nur

kapcsolatrendszerbe, de a fennmaradt hét levél időbeli eloszlásából kiderül, hogy életük végéig figyelemmel kísérték egymás pályáját, tudtak egymásról rendszeres kapcsolattartás nélkül is.⁴ Ehhez a levelezéshez kívánok néhány adattal, kiegészítéssel élni a Nordau-kutatás felől.

2.

Nordau levelei több életszakaszban íródtak: kettő-kettő 1878-ban, illetve 1891-ben Párizsban, egy 1915-ben Spanyolországban,⁵ kettő pedig 1919–1920-ban Londonban.

Az első két levél a pályakezdő, az önmaga helyét kereső Nordau levele. Goldziherhez⁶ képest Nordau egyetemi éveit mozgalmasan teltek: 1867-ben állást kapott a Falk Miksa vezette legbefolyásosabb német nyelvű lapnál, a *Pester Lloyd*-nál, megkezdte egyetemi tanulmányait a pesti egyetem orvosi fakultásán,

die besten Eindrücke. [...] Besonders an den großen Feiertagen tut es dem jungen Mann leid, daß er von den Seinen getrennt ist. [...] Das Jahr ist rasch vergangen. Max Nordau kommt nach Pest zurück, reich an Erfahrungen, die ihn gereift und entwickelt haben. Er beginnt damit, daß er verspätet die Maturitätsprüfung macht [...].” Ld. Anna und Max Nordau, *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Autorisierte Übersetzung aus dem Französischen von S. O. Fangor. Leipzig–Wien, 1928, 20, 28–29, 36, 39. – Nordaunak az idősebb író pályatárshoz, Kiss Józsefhez 1867. január 25-én írt sorai is az egyéves távollétet támasztják alá: „Was den Zweck meines Lehrerseins anbelangt, so ist derselbe, wie ich Ihnen froh mittheilen kann, völlig gesichert. Nach Aufwendung der mächtigsten Protektion ist es mir gelungen, vom Superintendenten v. Török, die, eigentlich gegen das Gesetz verstoßende, Erlaubniß erhalten, die Prüfung über die letzten drei Klassen und Matura am Pester reformirten Gymnasium ablegen zu dürfen. (Das Gesetz gestattet höchstens Prüfung über zwei Klassen.) Über die Sechste habe ich schon am 1. Dezember mit glänzendem Erfolge Prüfung abgelegt, am 29. Juli folgen die VII., VIII., und die Matura. Der ganze Spaß kostet sammt den dazuschaffenden Büchern blos 70 fl. Nicht wahr, ein Jahr gutes Geschäft?” Forrás: Max Nordau an József Kiss. OSZK Kézirattára. Az engedélyt Török Pál (1808–1883) református püspök adta meg, akit Goldziher is nagyra becsült: „egy igazi református jellem”. Ld. Goldziher, *Napló*, 35. – Christoph Schulte a húgával folytatott levelezésből ugyancsak azt rekonstruálta, hogy Nordau 1866-ban egy évet vidéken, Rákospalotán töltött házitánítóként, majd a gimnázium felső évfolyamait befejezve 1867 késő őszi érettségi vizsgát tett, amelyre magántanulóként készült fel. Ld. Christoph Schulte, *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main, 1997, 44–50.

⁴ Goldziher leveleiről nincs tudomásom; a Nordau-hagyaték a jeruzsálemi Cionista Archivumban van, amelybe még nem sikerült betekintnem. Ismerte azonban Nordau és a későbbi költő, lapszerkesztő Kiss József bensőséges, őszinte, egy életen át tartó baráti levelezését, Goldziher levelei inkább kölcsönös udvariasságot, semmint baráti kapcsolatot sejtetnek.

⁵ Ezt Scheiber a kissé nehézkesen olvasható kézirat alapján tévesen 1919-re datálja. A problémára még visszatérek.

⁶ Goldziher életéhez és munkásságához ld. Peter Haber, *Zwischen jüdischer Tradition und Wissenschaft. Der ungarische Orientalist Ignac Goldziher (1850–1921)*. (Lebenswelten osteuropäischer Juden, 10.) Köln–Weimar–Wien, 2006.

majd 1873-ban hat hónapon át tudósított a bécsi világiállításról.⁷ Utána két évig Európában kalandozott, élményeit részben a lapban, majd 1876-tól a kispolgárság orgánumában, a *Neues Pester Journal*-ban osztotta meg.⁸ Közben igyekezett tanulmányi kötelezettségeinek is eleget tenni: 1876 januárjában megszerezte a pesti egyetemen az orvosi diplomát. Itthon azonban sem orvosként, sem újságíróként nem volt maradása: 1876 májusában családjával (húgával és édesanyjával) Párizs felé vette az irányt.⁹ Merész döntést hozott, mivel havi fix jövedelem híján csak a megtakarításaira és alkalmi újságírói megbízatásokra alapozhatta a család megélhetését, a bécsi *Neue Freie Presse* állásajánlatát sem fogadta el. Ennek ellenére a francia fővárosban otthonosan rendezkedett be: az Odéonhoz közeli kedvenc negyedében bérelt lakást, a Rue St.-André-des-Arts 45 alatt,¹⁰ s innen adressálta barátjának első két levelét 1878-ban.

Az első írásban Nordau megdorgálja Goldziheret, amiért ő, a művelt européer a dühítő magyar hagyományokat folytatva a feladó címének megadása nélkül küldi el levelét, így Nordau a válaszát taláalomra adja fel, s nem lehet biztos abban, hogy a küldemény célba ér-e. A levél legfőbb üzenete azonban nem a korholás, hanem Nordau gratulációja Goldziher házasságkötése alkalmából. Utóbbi meghívta volt iskolatársát is az esküvőre,¹¹ aminek Nordau – bár nem részletezi, de minden bizonnyal a távolság miatt – nem tudott eleget tenni. Viszont biztosítja barátját afelől, hogy amennyiben év végén meghívást kap egy lakomára,¹² akkor örömmel (és csámcsogás nélkül) fog annak eleget tenni és egy darab *lekachot*¹³ elfogyasztani.

Nordau egy hónappal később ismét ír Goldzihernek. Először megköszöni barátja elismerő szavait megjelent könyve kapcsán. Noha címet nem ír, Goldziher Nordau Berlinben megjelent *Aus dem wahren Milliardenlande* című első kultúrkritikai művét méltatta, amelyet Victor Tissot *Le Voyage au pays des milliards* című könyve ellenében írt. Ez az 1878-ban megjelent könyv bestsellerré lett,

⁷ Nordau majdnem minden írását kötetben is megjelentette, ezeket kivéve. Ld. Hedvig Ujvári, *Zwischen Bazar und Weltpolitik. Die Wiener Weltausstellung 1873 in Feuilletons von Max Nordau im „Pester Lloyd“*. Berlin, 2011.

⁸ A pesti évekhez és Nordau publicisztikai tevékenységéhez részletesen ld. Hedvig Ujvári, *Dekadenkritik aus der „Provinzstadt“*. Max Nordaus Pester Publizistik. Budapest, 2007.

⁹ A lehetséges okokra alább még részletesen kitérek. Nordau visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy Vámbéry folyamatosan mondogatta neki: „Eine Stadt wie Pest ist nicht für Sie. Sie werden sich dort bald beengt fühlen.” Másutt: „Pest ist kein richtiger Platz für Sie! Es wäre jammer schade, wenn ein Geist wie der Ihre eingezwängt bliebe in einem so engen Rahmen. Folgen sie mir und siedeln Sie sich in einem Weltzentrum an.” Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 100, 106–107.

¹⁰ Schulte, *i. m.*, 80–81. Nordau visszaemlékezéseiben a 49. szám alatti lakást adja meg. Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 49.

¹¹ Dr. Mittler Miksa aradszentmártoni orvos lányát, Laurát vette feleségül.

¹² A *szide*, *szüde* szót használja a héber *szeudából*.

¹³ *Lekach*: mézes sütemény.

mivel a svájci utazó, Tissot kritikus szemmel írt útirajzait rögzíti arról az országról, ahova a porosz–francia háború után a francia jóvátétel pénzei folytak. Tissot könyvét Franciaországban ugyanúgy fogadták, mint a milliárdos országban, azaz Németországban: a franciák politikai-irodalmi revansaként. Nordau ennek ellenében írta meg a saját művét, noha már az előszóban hangsúlyozza: az írást „németül író magyarként” jegyzi, és nem ellenrevansban, hanem a népek közti megbékélésben gondolkodik. Nordau könyve is jól fogyott (Németországban), három év múlva megjelent a második, bővített kiadás. Nordau számára azonban a milliárdos ország nem Németország, hanem Franciaország volt. Franciaország pedig maga Párizs. Tissot-val szemben nem több várossal foglalkozik, hanem kizárólag Párizssal, így a Tissot-könyvre adandó válaszként ír egy Párizs-kritikát német perspektívából, német olvasóknak, német kiadó számára; a francia fővárost, annak lakóit, intézményeit, erkölcsét meglehetősen előnytelen szemszögből látatja.¹⁴

A továbbiakban a francia pozitivista, Auguste Comte-tanítvány Pierre Laffitte (1823–1903) könyvéből kért és bemásolt részletről van szó a levélben, ezt Scheiber kommentálja. Nordau szabadkozik, hogy miért nem tiszta lapra írta a szöveget, közben zárójelben odaveti, hogy mennyire nem vesz komolyan bizonyos rituális előírásokat: a levél 1878. június 14-ei keltezésű, amely péntekre esett.¹⁵

A levélben szó esik Goldziher *Az iszlám* című könyvéről. Ez budapesti megjelenését követően azonnal visszhangra talált Nordau korábbi lapjában, a *Pester Lloyd*-ban is: Silberstein-Ötvös Adolf (1845–1899) recenziót közölt róla 1881 decemberében.¹⁶

A következőkben Nordau a *Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung. Untersuchungen zur Mythologie und Religionswissenschaft* (Lipce, 1876) angol fordításának anyagi sikerei felől érdeklődik.¹⁷

A levél végén, az utóiratban Nordau üdvözli Goldziher unokafivérét, a velük egykorú Vilmost (1849–1916),¹⁸ a későbbi elismert szemészsorvost és egyetemi tanárt. Írásait többek között a *Pester Lloyd* is közölte.¹⁹ A következő napokban

¹⁴ Schulte, *i. m.*, 82–86; Anna und Max Nordau, *i. m.*, 98–99.

¹⁵ Valószínűleg péntek este írhatta.

¹⁶ Adolf Silberstein, *Der Islam. Pester Lloyd* 1881. december 23., melléklet.

¹⁷ Scheiber is megadja az angol címet, de a fordító nevét nem: Russel Martineau.

¹⁸ Nordau és Goldziher Vilmos, a későbbi neves szemészprofesszor gyerekkori barátok voltak, valamint egy gimnáziumba jártak. Amikor Goldziher Ignác családjával 1865-ben Székesfehérvárról Pestre költözött, ő is a baráti kör tagja lett. A kapcsolattartást nagyban segítette, hogy közel laktak egymáshoz. Nordauék a Három Dob utcába (Dreitrommelgasse), majd a Dohány utca (Tabakgasse) 7. szám alá költöztek. Goldziher Ignácék otthona a Király utca 27.-ben volt, míg Vilmosék a Hermina tér (későbbi Dalszínház utca) 11. szám alatt laktak. Ld. *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahre 1867*. Pest, 1866. Idézi: Zsoldos Jenő, *Fejezetek Kiss József életéből*. In: *MIOK Évkönyv 1971/72*. Szerk. Scheiber Sándor. Budapest, 1972, 83.

¹⁹ William Goldziher, *Das Sehen – ein photographischer Vorgang. Pester Lloyd* 1877. júli-

tervezett írni neki, de nagyon elfoglalt volt, „mivel annyi magyar kiállításlátogató van, akik lopják az időmet”. Ez utalás az 1878. évi párizsi világkiállításra, amelyről Nordau rendszeresen tudósította a *Neues Pester Journalt*. A tárcák mennyisége jóval csekélyebb a bécsi anyaghoz képest.

Nordau első komolyabb újságírói feladata a bécsi világkiállításról való tudósítói munka volt a *Pester Lloyd* számára.²⁰ A félévnyi folyamatos írás alapjául a rendezvény jelentősége szolgált, a diplomáciai és politikai viszonyok mérlegelése, Franciaország, Németország, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalmi státusza. A tárcák jelentős része az uralkodói viziteket, valamint a hivatalos programokat vette górcső alá, majd a *Wiener Wochenchronik* keretében heti összefoglalók következtek. Az országpavilonok bemutatása esetében Nordau minden állam prezentációjának figyelmet szentelt.

Ehhez képest az 1878. évi párizsi világkiállításról teljesen máshogy alakult a tudósítói munka, igaz, a *Lloyd*-dal történő szakítás után már a német ajkú kispolgárság által olvasott *Neues Pester Journal* számára. Míg a bécsi periódus alatt Nordau hat hónapon át, májustól októberig intenzíven publikálta tárcáit, addig a Párizsból Pestre küldött írások száma júliustól kezdve egyre ritkult. A bécsi időszak mintegy száz feuilletonjához képest a párizsi mennyiség ennek alig egyharmadát teszi ki. Ez érezteti hatását a témaválasztáson is: az uralkodói viziteket nem tematizálja, valamint az országpavilonokat is igen röviden mutatja be. Csak Magyarország bemutatkozását ecseteli részletesen, a hazai művészetnek, iparnak és oktatásügynek tág teret szentel.²¹

3.

A fennmaradt dokumentumok szerint Nordau és Goldziher között több mint tíz év múlva, 1891-ben került sor ismét levélváltásra. Nordau a sorait változatlanul Párizsból írta, de az Avenue de Villiers egy kis sarokházából.²² Írásában egy

us 17., melléklet. – Az 1880-as években jelentek meg tőle az alábbi írások: Albrecht v. Gräfe. *Pester Lloyd* 1882. június 1., melléklet; Hermann v. Helmholtz. *Pester Lloyd* 1886. július 31., melléklet; Zur Naturgeschichte der Thränen. *Pester Lloyd* 1887. június 8., melléklet; Aerztliche Charakterköpfe. *Pester Lloyd* 1889. február 5., 3 és melléklet.

²⁰ Rövid áttekintés a korszak német nyelvű sajtójáról: Ujvári Hedvig, A pest-budai német sajtó jelentősége és irodalomközvetítő szerepe a kiegyezés után. In: *A sajtó kultúráközvetítő szerepe 1867–1945. Tanulmányok*. Szerk. Paál Vince. Budapest, 2014, 37–50.

²¹ Ld. Ujvári, *Dekadenzkritik*, Die Pariser Weltausstellung című fejezetét, valamint Uő, „Vigadó” és „főiskola”. A bécsi (1873) és a párizsi (1878) világkiállítás Max Nordau olvasatában. In: *Könyv, kontextus, medialitás. Tanulmányok a 60 éves Széchenyi Ágnes tiszteletére*. Szerk. Buzinkay Géza–Martin József. Eger, 2017, 315–327.

²² Schulte, *i. m.*, 331/3. jegyzet: „Seit Oktober 1889 hatte Max Nordau in einem bescheidenen Hause der Avenue Villiers an der Ecke der Rue Legendre, mit Aussicht auf den Platz Malesherbes und den Park Monceau, Wohnung genommen.” Vö. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 142.

szívességet szeretne barátjától: születési anyakönyvi kivonatának beszerzésére kéri meg. Nordau pontosan tudta, milyen jelzésű a dokumentum (K betűs könyv 401. lapj. 1076. sz.).²³ Szüksége van továbbá egy jegyző által hitelesített német fordításra. A költségeket természetesen állja. A dokumentum egy életbiztosítási ügyletbe szükséges, éppen ezért nagyon hálás lenne, ha mihamarabb kézhez kapná a kért papírt.

Amikor Nordau 1891 szeptember végén megírta Goldzihernek ezt a levelét – noha nem részletezi –, már túl volt azon a sokkon, amely júliusban érte: tőzsdei spekuláció révén elvesztette egész addigi megtakarításait, és adósságokat halmozott fel.²⁴ A részletekről, az anyagiakon túli veszteségekről Eugen von Jagownak (1849–1905), egyik legjobb, Párizsban élő író-újságíró barátjának számolt be: megtakarításai révén szeretne volna élete álmát valóra váltani és Németországban letelepedni, német íróként működni, de „a bértollnoki újságírói kényszer nélkül”. Ezt a folyamatot gondolta meggyorsítani a spekulációk révén, „de jogos, megérdemelt büntetést kaptam azért, mivel életem szilárd, legszen- tebb alapelveihez lettem hűtlen, és saját erkölceim ellen vétkeztem”.²⁵ Hogy mihez is lett hűtlen, azt már korábban kifejtette a *Pariser Briefe. Kulturbilder* átdolgozott kiadásában (1884; 1887): bevezető írásában (*Vor dem Krach* és *Nach dem Krach*) részletesen leírja a párizsi tőzsdével kapcsolatos ellenérzéseit, amelyeket az 1882. évi tőzsdekrach váltott ki, s melynek következményeiben (sorozatos csődök, részvények esése, pénzügyi és gazdasági krízis, munkanélkü- liség) a kapitalizmus első katasztrofális csődjét látja Franciaországban. Morali- záló kritikusként elítéli, hogy a tőzsde, a spekuláció lépjen a tisztességes munka helyébe.²⁶ Ez a téma még visszaköszön a *Maha-Rog und andere Novellen*²⁷ című kötetében is: az *Auf Abbruch* című írásának főhőse, Behr egy tőzsdei spekuláció révén tönkremegy, és halála után családjának semmit sem hagy hátra.

Nordau azonban semmiféle említést nem tesz erről a csapásról, levelét úgy folytatja, hogy magáról, jelenlegi életszakaszáról nem akar sokat írni, fél, hogy untatná barátját. Sorai szerint sok új élményben nincs része, tanul és dolgozik.

Alapvetően ezt tette eddig is, azaz az 1878-as és 1891-es levélváltások között eltelt években, s nem is eredménytelenül. 1880-ban végleg letelepedik Párizsban, majd hamarosan megjelenik két újabb kultúrkritikai kötete, a *Vom Kreml zur Alhambra* (1880), valamint a *Paris unter der dritten Republik* (1881). Drámaíróként is kipróbálja magát, igaz, mérsékelt sikerrel. Több lapnak is külső munkatársa, majd a berlini *Vossische Zeitung* párizsi tudósítója lesz. Közben

²³ Nordau születési anyakönyvi bejegyzése a pesti rabbiság anyakönyvében. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest (MILEV). <http://collections.milev.hu/items/show/31002> (2020. április 23.).

²⁴ Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 137–138.

²⁵ Schulte, *i. m.*, 193–194.

²⁶ Schulte, *i. m.*, 161.

²⁷ Max Nordau, *Maha-Rog und andere Novellen*. Berlin, 1906.

orvosi pályáját is építi: aktívan részt vesz Jean-Martin Charcot (1825–1893) hipnózissal kapcsolatos kutatásaiban, majd 1882-ben megvédi a nő kasztrálásáról írt doktori értekezését.²⁸ Ezt követően szülész-nőgyógyászként praktizál, majd megjelenteti a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit* című művét, amely hatalmas botrányt okoz, Ausztriában és Oroszországban betiltják, szerzőjét felség sértéssel vádolják, rendszeresen írnak róla az újságok. Az eredmény: hét hónap alatt hét kiadást ér meg, több nyelvre lefordítják, Nordau írói sikerei csúcsán van, Európa-szerte ismertté válik, 1889-ben őt választják az *Association Littéraire Internationale* nevű nemzetközi írószervezet alelnökévé. Ebben az időszakban ismerkedik meg a berlini orvossal és bakteriológussal, Wilhelm Löwenthallal (1850–1894), aki élénk érdeklődést mutat egy zsidó mezőgazdasági projekt iránt Argentínában.

Goldziher Nordauhoz írt levelében beszámolhatott arról, hogy nem ment el a legutóbbi orientalista kongresszusra,²⁹ amiért Nordau sajnálkozását fejezi ki, főleg az ugyancsak pesti születésű orientalista, Gottlieb Wilhelm Leitner (1840–1899) miatt. Nordau élénk figyelemmel kísérte több kortársának pályáját,³⁰ így Leitner tevékenységével is tisztában lehetett, akit támogatásra méltónak tartott főleg olyan „komoly és független férfiak részéről, akik nem kitüntetések után loholnak”.³¹ A levél végén ismét üdvözli Goldziher Vilmost.³²

Goldziher rekordidő alatt teljesítette Nordau születési anyakönyvi kivonatával kapcsolatos kérését, ugyanis Párizsból hat (!) nap múlva jött a köszönőlevél. Nordau nyomban rendezi is a felmerült költségeket, majd Goldziher baráti dorgálására reagál, aki a korábbi és a mostani levélváltások között eltelt majd másfél évtizedet hányhatta Nordau szemére. Utóbbi szerint 1882–1883 körül érintkezhetek levélben egymással egy, a párizsi Nemzeti Könyvtárban (Bibliothèque nationale de France) fellelhető arab kézirat miatt, majd 1884-ben vagy 1885-ben

²⁸ Max Nordau, *De la castration de la femme*. Diss. med. Paris (Poissy), 1882.

²⁹ Goldziher korában a tudományos érintkezés két formája a nemzetközi kongresszusokon való részvétel és a levelezés volt. 1891-ben a IX. Nemzetközi Orientalista Kongresszust Londonban rendezték meg.

³⁰ Nordau Goldziher Ignácról is tájékozódhatott, többek között a *Pester Lloyd*-ban is olvashatott tőle néhány írást: Ignaz Goldziher, *Islam in Afrika*. I–III. *Pester Lloyd* 1882. április 12., 3 és melléklet; április 14., melléklet; április 19., melléklet. Két évvel később az *Eine Volkskrankheit* című írása jelent meg: *Pester Lloyd* 1884. február 14., melléklet.

³¹ Nordau visszaemlékezéseiben többször is megemlíti a pesti születésű Gottlieb Wilhelm Leitnerrel, a lahari egyetem rektorával való barátságát. Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 92, 141, 180.

³² Ld. a 2. levelet: Scheiber, *i. m.*, 203. Goldziher Vilmos az évek során ismét publikált a *Pester Lloyd*-ban: Albrecht v. Gräfe. *Pester Lloyd* 1882. június 1., 1. melléklet; Hermann v. Helmholtz. *Pester Lloyd* 1886. július 31., melléklet; Zur Naturgeschichte der Thränen. *Pester Lloyd* 1887. június 8., melléklet; Aerztliche Charakterköpfe. *Pester Lloyd* 1889. február 5., 3 és melléklet. – A két 1891-ben írt levél idején túlmutató publikációk: Dr. Ignaz Hirschler. *Pester Lloyd* 1891. november 12., melléklet; Sollen Frauen zum Studium der Medizin zugelassen werden? *Pester Lloyd* 1895. október 20., 1. melléklet; Emil Du Bois-Reymond. *Pester Lloyd* 1897. január 14., melléklet; Der Unterricht der Schwachsichtigen. *Pester Lloyd* 1898. március 3., 2.

ismét sor kerülhetett írásbeli kommunikációra.³³ Nordau mindenesetre reméli, hogy a legközelebbi levélváltásra nem kell újabb 14 évet várni.³⁴

A levélben reagál Goldziher *Muhameddanische Studien* című művére,³⁵ amelyről van ugyan tudomása, de még nem olvasta. Bár Nordau – saját bevallása szerint – maga is mutat keleti irányú érdeklődést, ez inkább India és a buddhizmus felé tendál, semmint Arábia és az iszlám felé. Ezt alátámasztandó, saját, a *Die Krankheit des Jahrhunderts*³⁶ című művét hozza fel, amelyben véleménye szerint „nyomokban megmutatkoznak brahmanista bölcsességek”.³⁷

A levél befejező gondolatai a londoni orientalista kongresszushoz kapcsolódnak. Goldziher az eseményről minden bizonnyal nagyon pozitív hangnemben írhatott, amit Nordau egy másik rendezvény, a stockholmi kongresszus kapcsán hevesen elítél: a találkozózt „csillogónak, túl csillogónak” tartotta,³⁸ s ezt nevezi az egyik hibájának. Több munka, kevesebb hírverés kellett volna a svéd orientalista Carlo Landberg grófnak (1848–1924), az 1889. évi stock-

³³ Scheiber nem tud ezekről. Megnyugtató választ csak a jeruzsálemi archívumban található anyag tanulmányozása adhatja.

³⁴ A legközelebbi levélváltásra 1915-ben kerül sor.

³⁵ Ignaz Goldziher, *Muhameddanische Studien*. I–II. Halle, 1888–1890.

³⁶ Max Nordau, *Die Krankheit des Jahrhunderts*. Leipzig, 1887.

³⁷ A mű Nordau talán legsikerültebb regénye. Tézisszerű címe ellenére a jelenben játszódik, égető németországi politikai és világnézeti tájékozódási problémákat feszeget. Kora legnagyobb betegségét az akaratgyengeségben látja, amely a főhősben, Eynhardtban testesül meg. A regény pozitív hőse Dr. Schrötter, a szegények orvosa, Nordau idealizált önarcképe, aki intellektuálisan, erkölcsileg és világnézetiileg magas fokon áll. Nordauhoz hasonlóan foglalkozik a szegények és az elnyomottak problémáival, érdeklődik a szocialisták szociális kérdésekről vallott nézetei iránt, de nem pártpolitikai, ideológiai alapon. Nordau szolidaritásról vallott elveit képviseli, de nem szent, nem aszkéta, nem politikus, hanem egy tetterre kész, cselekvőképessé, figyelmes, ideológiai befolyásoktól mentes ember. Vö. Schulte, *i. m.*, 179–182. – Nordau a buddhizmusról még élete alkonyán is írt: *Die Weltgerechtigkeiten. Eine buddhistische Weltspiegelung. Neue Freie Presse* 1920. október 28., 1–4.

³⁸ Nordau ezt jól látja, és erre alapvetően Goldziher is ráerősített a *Pester Lloyd*-ban közölt ötrészes helyszíni beszámolójával, amelyeket minden bizonnyal Nordau is olvasott. Mivel ezen írások nagyrészt a feuilletonrovatban jelentek meg, természetesen nem szakmai közönségnek szóltak, hanem a tárca műfaji sajátosságainak megfelelően szórakoztató, szellemes, csevegő stílusban íródtak. Mindegyik középpontjában a királyi pompa, II. Oszkár vendégszeretete és szakmai érdeklődése, a fényes estélyek, a csillogó délutáni és esti programok, a skandináv lakosságának az esemény és a résztvevők iránt tanúsított lelkesedése s nem utolsósorban Landberg gróf méltatása áll. Két példa a keretprogramokra a 3. levélből: A drottingholmi királyi fogadást másnap Landberg grófnak és nejének estélye követte a stockholmi Grand Hotelben, melyen a király és a trónörökös, valamint a svéd társadalmi elit is képviseltette magát. Landberg 15 évnyi keleti tartózkodásának hozadékaként a termék orientális hangulatot árasztottak piramissal, pálmaligettel, keleti ruhába öltöztetett felszolgálókkal, keleti frissítő italokkal, autentikus orientális dallamokkal. Legalább ennyire lenyűgözve írt Goldziher a kongresszus második napjának lezárásaként rendezett műúszóprogramról, amelyet az erő és a szépség jellemezett. Ld. Ignaz Goldziher, *Vom Stockholmer Orientalisten-Kongreß*. I–V. *Pester Lloyd* 1889. szeptember 6. (esti kiadás), 10., 11., 15. és 16.

holmi kongresszus főtitkárának,³⁹ kevesebb bókolás „a bohóc II. Oszkárnak”,⁴⁰ a rendezvény szabad jellegét pedig meg kellene hagyni, „nem egy zárt céhhé alakítani, amely Landberg templomává válhatott volna”. „A szakadást ebben a pillanatban sikerült kiküszöbölni [...], és a régi kongresszusok szabad formáit [...] a Max Müller–Weber–Dillmann–Kuenen-klikknek el kell ismernie.”⁴¹

Az orientalista kongresszusok tudományos és (tudomány)politikai jelentőségének értelmezéséhez, Goldziher és Nordau ezekhez való merőben eltérő viszonyának a megértéséhez egy hosszabb áttekintés indokolt.

Exkurzus: az orientalista kongresszusok jelentősége

Az első orientalista kongresszus megrendezésére a 19. század utolsó harmadában, 1873-ban került sor Párizsban. Mivel a 19. század a növekvő internacionalizálódás jegyében állt – amely kiterjedt mind az állami-politikai, mind a társadalmi-kulturális szférára –, a nemzetközi együttműködések alól a tudományos diszciplínák sem vonhatták ki magukat. A tudományosság sajátosságai, mint az univerzalitás és a kozmopolita irányultság, természetesen már jóval korábban is adottak voltak, de a 19. században új dimenziókat és minőséget értek el. A nemzetköziesülés folyamata egybeesett a nemzeti tudományok virágkorával és a nemzeti gondolkodással,⁴² miközben egyszerre volt jelen a nacionalizmus és az univerzalizmus kettőssége, másfelől a tudomány, illetve a tudományterületek fragmentálódása, valamint a szintézis iránti törekvés.⁴³

Ebben a folyamatban a nemzetközi kongresszusok jelentős szerepet töltek be a levelezés, a tudományos folyóiratok és szaklapok, valamint a tudományos utazások (tanulmányút, vendégelőadások stb.) mellett; a felsoroltak közül a kongresszusok bírtak a legnagyobb jelentőséggel, s egyben lehetőséget teremtettek nemzetközi szervezetek alapításához is. A kongresszusok, valamint a szakemberek tömörülései a 19. században egyben olyan diszkurzív közös-

³⁹ Goldziher meleg hangon ír *Naplójában* is Landbergéről, a nála eltöltött időről, kitűnő könyvtáráról. Ld. *Napló*, 214 skk., 238. Az MTA adatbázisa szerint (Goldziher Ignác Levelezése = GIL) Goldziher és Landberg 1881 és 1921 között 178 levelet váltott.

⁴⁰ Bernadotte Oszkár Frigyes (1829–1907): svéd és norvég király, az irodalom nagy pártolója.

⁴¹ Scheiber, Max Nordau's Letters, 204. – Friedrich Max Müller (1823–1900): német nyelvész, filológus, orientalista; Albrecht Weber (1825–1901): szanszkrit nyelvész, egyetemi tanár Berlinben; Christian Friedrich August Dillmann (1823–1894): teológus, orientalista, főleg az etióp nyelv szaktekintélye; Abraham Kuenen (1828–1891): holland teológus.

⁴² Vásáry István, „Nemzeti” és/vagy „nemzetközi”: a magyar orientalisztika dilemmái a 19. században. In: *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések – Tanulmányok a Nacionalizmus Kultúrtörténetéből, 5.) Szerk. Bollók Ádám–Szilágyi Adrienn. Budapest, 2017, 141–154.

⁴³ Eckhardt Fuchs, Wissenschaft, Kongreßbewegungen und Weltausstellungen. Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg. *Comparativ* 6 (1995/5–6) 156.

ségek új intézményeivé váltak, amelyek egy már meglévő intézményrendszer, a 17. század közepe óta működő, nemzetek fölötti kutatási koordinációt ellátó akadémiai konkurenciájává váltak.⁴⁴

Az európai történettudomány professzionálissá válása során az Európán kívül eső területek a nemzeti irányultságú historiográfia érdeklődésén kívül estek, így a filológiával és a régészettel együtt egy periférikus tudományterület, az orientalisztika kutatási területévé lettek. Ily módon a keleti tanulmányok transzkulturális jellegüknél fogva a nemzetközi tudományos közösség földrajzi és kulturális expanziójának ideális példájaként szolgálnak.⁴⁵ E folyamat kezdetben főleg a nemzeti történelem kutatására összpontosított, amely nem igényelt nemzetközi együttműködést. Az első történészkongresszust 1898-ban, valójában 1900-ban rendezték Párizsban, de a Kelet története először csak 1908-ban, Berlinben került be a programba, majd 1913-ban a londoni kongresszuson egészült ki az egyiptológiával. Mindegyik kongresszus szigorúan tudományorientált volt, a politikai tényező ekkor még alig játszott szerepet.⁴⁶

Noha a Nordau–Goldziher-levelezés szempontjából elsősorban az 1889 és 1891 között megrendezett orientalista kongresszusok⁴⁷ történései a relevánsak, az ekkor eszkalálódó, majd a szakadáshoz vezető problémák már jóval hamarabb megjelentek. Az orientalisták a szakmai kérdéseken túl a kezdetektől fogva élénk vitát folytattak a kongresszusok tudományos és politikai céljait illetően. Már rögtön a második kongresszuson, 1874-ben Londonban Max Müller elnöki beszédében öntudatosan az európai intellektuális közösség részeként határozta meg magukat, de nézetei szerint ez nem vezet szükségszerűen nemzetközi együttműködéshez. A kongresszusok hasznosságát abban látta, hogy a tudósok felmérhetik a tudományterületek pillanatnyi állását, lehetőséget kapnak az összehasonlításra, vagyis a tanácskozás helyzetjelentést biztosít, és útmutatást nyújt a jövőbeli kutatásokhoz.⁴⁸

Néhány évvel később, 1881-ben, Berlinben Dillmann elnökölt, és már más hangnemben beszélt. A kongresszusokról kifejtette, hogy sem tudományos innovációval, sem a tudánypolitika szempontjából fontos döntésekkel nem szolgálnak, új felfedezésekkel végképp nem, sőt a tudományos vitákat sem tartotta kielégítőnek. Lényegüket a nemzetköziségükben látta a nacionalizmussal szemben, hiszen az akkori tudományos eredményeket is különböző nemzetek

⁴⁴ Fuchs, *i. m.*, 160.

⁴⁵ Eckhardt Fuchs, *The Politics of the Republic of Learning. International Scientific Congresses in Europe, the Pacific Rim, and Latin America.* In: Uő, *Across Cultural Borders. Historiography in Global Perspective.* Boulder, 2002, 206.

⁴⁶ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 208–209.

⁴⁷ A kongresszusok időrendben (csak 1891-ig): 1873 – Párizs, 1874 – London, 1876 – Szentpétervár, 1878 – Firenze, 1881 – Berlin, 1883 – Leiden, 1886 – Bécs, 1889 – Stockholm/Christiania, 1891/1892 – London.

⁴⁸ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 211–212.

tudósai érték el.⁴⁹ A nemzetköziségre főleg azoknak van szükségük, akiknek a kutatási területe nem nélkülözheti a másokkal, más nemzetbeli tudósokkal való együttműködést, vonatkozik ez mind a keletkutatókra, mind a földrajz- és néprajztudósokra vagy éppen az antropológusokra.

A keletkutatás tudományos céljairól való eltérő gondolkodás vezet majd a szakadáshoz egy évtized múlva (erre utal Nordau is), de akkor a törésvonal a „gyakorlati tudomány”–„öncélú tudomány” szembenállás mentén fogalmazódik meg.⁵⁰ A szakadáshoz vezető út egyik fontos állomása volt a stockholmi kongresszus 1889-ben, amelyen nem határozták meg a következő szimpózium helyszínét. Albrecht Weber petíciót nyújtott be, amelyben egy ideiglenes szervezőbizottság felállítását javasolta az előző elnökökkel, a következő kongresszusi helyszínnek pedig Oxfordot nevezte meg. A franciák ezt nem tudták elfogadni, mivel teljes egészében a németek vállalkozásaként értékelték, valamint sérelmezték, hogy az alapító (első) elnök, a francia de Rosny⁵¹ nem kapott meghívást a bizottságba. A franciák, angol orientalistákkal kiegészülve, akik nem támogatták ezt az „emeritus” találkozózt, a IX. kongresszust 1891-ben Londonban akarták tartani, végül a stockholmi bizottsággal kiegyezve 1892-re tették át Max Müller elnöklétével, megtartva a helyszínt (Londont). Ennek ellenére a londoni szervezőbizottság egy része követte az eredeti tervet, és összehívott egy külön kongresszust Londonban, 1891-ben.⁵² Ezek után a X. kongresszust a „reformerek” 1892-ben Lisszabonban tartották meg, míg a „hivatalosra” Genfben került sor 1894-ben.

A konfliktus azonban jóval túlmutatott az alapszabály-problémánál: az igazi problémaforrás, a vita tárgya a kongresszusok jellegének a meghatározása volt. A tudósok egy része azon az állásponton volt, hogy a kongresszusok őrizzék meg tisztán tudományos jellegüket, így a laikusok és egyéb kongresszusi vendégek kizárása mellett érveltek, valamint a társasági komponens visszaszorítását szorgalmazták, mivel utóbbi nagyon elhomályosította a stockholmi kongresszus tudományos eredményeit. A németek nyíltan síkra szálltak a szakmaiság erősítése és a központi irányítás mellett. Ugyanakkor elképzeléseiket nem egyeztetették a franciákkal, ami újabb nézeteltérésekhez vezetett: 1892-ben a francia tudósok nem voltak hajlandók részt venni egy német (Müller) által elnökölt kongresszuson.

Az alapszabály-módosítókat képviselő („szakadár”) G. W. Leitner a nyitás, „a keleti tudományok nyílt köztársaságának fennmaradásáért folytatott harc” mellett érvelt, és visszaautasította azt a kísérletet, amely ezt „egy zárt társasággá

⁴⁹ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 211.

⁵⁰ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 212.

⁵¹ Léon de Rosny (1837–1914): etnológus, nyelvész, orientalista.

⁵² Erről írhatott Goldziher Nordaunak, ami miatt Nordau visszautalt a stockholmi kongresszusra, és elmarasztalta mind a rendezvényt, mind a résztvevőket.

vagy hivatalos oligarchiává, néhány professzor és hivatalnok monopóliumává” kívánta tenni.⁵³ A vezetést illetően ellenezte egy állandó és kis létszámú orientalista tanács felállítását, helyette egy nemzetközi orientalista társaság életre hívását szorgalmazta, amely majd dönt a kongresszusok helyzetéről és struktúrájáról. A kongresszus jellegét illetően a nyitás mellett foglalt állást, függetlenül attól, hogy valaki a tudós társadalom tagja vagy sem; ahogy Müller is tette fél évtizeddel korábban, a tudomány és az élet szoros kapcsolata mellett érvelt. Kettejük felfogásában annyi különbség mutatkozott, hogy míg Müller a tudomány gyakorlati életben való hasznosulását látta elsődlegesnek, addig Leitner megkérdőjelezte a tudomány exkluzivitását, így a tudósok jelentőségét is.⁵⁴

Leitner kritikáját azonban nem vették figyelembe: a német orientalisták, illetve tudós társaságuk, a Deutsche Morgenländische Gesellschaft bojkottálták a „szakadár” kongresszust (erről beszélt Max Müller is Londonban, a IX. kongresszus megnyitó beszédében).⁵⁵ A vita végül 1897-re teljesen elült. A Párizsban rendezett XI. kongresszuson a vezető orientalisták konszenzusra jutottak, és megállapodtak abban, hogy a jövőben tiszta tudós társaságként kívánnak működni, a kongresszusok szervezésével kapcsolatos pontokat pedig új alapszabályban rögzítették.

A Magyar Tudományos Akadémia érdemben csak évekkel később értesült a problémáról, mivel az orientalista kongresszusokról Hunfalvy Pál volt hivatott beszámolni, de ezt Goldziher fényes sikere miatt⁵⁶ a stockholmi rendezvény után nem volt hajlandó megtenni. Goldziher *Napló*jába az alábbiakat jegyezte be: „Hunfalvy, ki egyébként minden kongresszusról bőbeszédű jelentéseket szokott írni az Akadémiának [...], ezúttal nyomatékosan kijelentette, hogy nem számol be a kongresszusról. [...] Így a tudótestület, melynek hivatalos képviselője voltam, nem vehetett tudomást a stockholmi ügyekről.”⁵⁷ Goldzihernek azonban az 1892-ben Londonban rendezett kongresszus után lehetősége nyílt a konfliktus bemutatására, mivel Hunfalvy halálát követően ő írta az MTA számára a beszámolókat.⁵⁸

A kongresszusok jelentőségéről előljáróban megjegyzi, hogy ezek a folyóiratokkal ellentétben a tudósok közvetlen érintkezését, eszmecseréjét teszik lehetővé, erre a hivatalos aktusok, ülések mellett a kapcsolódó programok során nyílik lehetőség.⁵⁹

⁵³ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 212–213, 234.

⁵⁴ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 213.

⁵⁵ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 234.

⁵⁶ Goldziher és Theodor Nöldeke átvehette a svéd királytól a kongresszus legnagyobb kitüntetését, a nagy aranyérmét. Ld. Goldziher, *Napló*, 153.

⁵⁷ Goldziher, *Napló*, 155–156.

⁵⁸ Goldziher Ignác, Jelentés az orientalisták IX. nemzetközi congressusáról. Előadta Goldziher Ignác r. tag az október 3-án tartott ülésen. *Akadémiai Értesítő* 3 (1892) 632–659.

⁵⁹ Goldziher, Jelentés (1892), 634. Erre Goldziher máskor is utalt. Így például az 1894-ben

Goldziher ebben a beszámolóban tér ki részletesen a keleti tudományok művelői körében történt szakadásról a VIII. kongresszust (1889) követően. Fő vádként az fogalmazódott meg, „hogy a congressuson a tudomány érdekeinek nem elég időt szenteltek”. Goldziher azonban cáfolja ezt, hiszen „150 felolvasást hallgathattak a különböző köz- és osztályüléseken”. A másik vád: „Az időnek egy részét – úgy mondanak – azon profán időöltésre fordították, hogy Európa és Amerika könyvmolyait egyúttal Skandinávia bájoló természetébe kivezték, és királyi fényes fogadtatásokon (azt mondja az oppositio, hogy a tudomány demokratikus jellegének rovására) egy vajmi mostohán méltányolt tudományt páratlan elégtételben részesítették.”⁶⁰ A kritikusok vezére, „kitűnő hazánkfia, Akadémiánk külső tagja, dr. Leitner a demokratikus és a viszonyoktól rég túlszárnyalt párisi ügyrend zászlaja alatt számos hívet toborzott az általa hirdetett schisma számára”. A konfliktus „az 1891 őszen Londonban egybegyűlt dissidens congressuson nyert kifejezést”.⁶¹

A továbbiakban kifejti: „A résztvevők között csak elenyésző csekély számmal voltak a tudomány sajátképeni előmozdítói: ezek nem kívánták megszakítani a folytonosságot, és csak azon comité meghívásának akartak megfelelni, mely a IX. congresszus szervezésére Krisztániában felhatalmazást nyert, melynek egybeállítása azonban a dissidensek véleménye szerint, a párisi ügyrendnek nem mindenben felelt meg.”⁶² Mindkét bizottság, a Leitner-féle és a krisztániái

Genfben rendezett összejövetel kapcsán feljegyezte, hogy a kongresszusok értelmére már a rendezvény elnöke is kitért megnyitó beszédében: „Sokan – úgymond – tévesen azt hiszik, hogy az ily congressusnak az a célja, hogy nagy felfedezéseket mozdítson elő, vagy hogy az emberi ismeretek fejlesztése érdekében nagyfontosságú határozatokkal lépjen elő. Nem erre valók a congressusok. A congressus nem egyéb, mint látogatás, melyet a tudomány emberei egymással tesznek; a tudósok társalgása egymás között.” Ld. Goldziher Ignác, Jelentés az orientalisták tizedik nemzetközi congressusáról. Goldziher Ignác r. t. előterjesztése az október 8-án tartott ülésen. *Akadémiai Értesítő* 5 (1894) 685–686.

⁶⁰ Goldziher, Jelentés (1892), 634. Goldziher értékelte ezeket a gesztusokat. Egy másik példa a genfi (1894) kongresszusi beszámolóból az egyéb programokra: „Orientalistáink ily alkalommal túlságos hívei az üléstermeknek, a formális előadásoknak és az aprólékos discussióknak. Skandináviában szinte fellázadtak azon gondolatra, hogy az üléseknek dukáló idő egy részét a fjordokon és a Trolhätta hatalmas vízesései mellett pazaroltatták el velük. [...] Mindamellett a szervező bizottságnak volt annyi szeretete irányunkban, hogy a Genfi tó hatalmas természetében az egész életükön át foliánsok fölött görnyedező orientalista népséget ne zárja el napszámra csupán csak az üléstermek mélyeibe. Sőt teljes joggal, és a tudományos érintkezés előnyére, nagy súlyt helyezett a congressus szabadabb kollegiális hivatására. [...] Egymást érték a hivatalos és magános jellegű meghívások és fogadások a genfi nagy családok kastélyaiban a tó partján; a hófedte ormoktól koszorúzott parkok lombos fasorai között, a tudósok sokkal célszerűebben [!] és, úgy hiszem, sokkal emelkedettebb hangulatban érintkezhetek más országokból idegyűlt kollégáikkal, és tán termékenyebb módon is közölheték egymással tudományos érdekeiket és eszméiket, mint ezt csupán csak az üléstermekben mindenféle formáságtól korlátozott előadások és discussiók alatt tehetnék.” Goldziher, Jelentés (1894), 685.

⁶¹ Goldziher, Jelentés (1892), 634.

⁶² Uo.

(stockholmi) felhatalmazást teljesítő bizottság párhuzamosan működött, és mindkettő a következő kongresszus szervezését tűzte ki célul: mint említettük, Leitnerék Lisszabonba, a másik szárny Londonba. Ugyanakkor Goldziher úgy értékeli, hogy a Leitner-szárny „alábbhagyott régibben roppant emphasissal hirdetett azon thesisével, hogy a tudomány igaz érdekeinek akar ismét érvényt szerezni azokkal szemben, kik a congressusoknak inkább gyakorlati és társadalmi oldala iránt bírnak érzékkel”.⁶³ Goldziher már előrevetíti: „Minden bizonnyal két orientalista congressusunk lesz az idén: az egyik Lisszabonban a portugál király tiszteletbeli elnöksége, a másik Connaught herceg tiszteletbeli és Müller Miksa tényleges elnöklése alatt. [...] Ez utóbbi kizárólagosan philológiai és tudományos természetű lesz. Az oxfordi professorok congressusa, ellentétben az adminisztrátorok és utazókéval, kik a keletet inkább gyakorlati úton tanulmányozzák, semmint kizárólag dolgozó szobáikban.”⁶⁴

Goldziher utalt arra is, hogy felmerült egy központi szerv(ezet), egy állandó bizottság felállításának szükségessége is. Ellenzői viszont a kongresszusok autonómiáját, demokratikus jellegét, a tudomány szabadságát féltették, így a stockholmi kongresszus után ez is hozzájárult a szakadáshoz. Goldziher két nézőpont ütközését láttatja: az individualisták az egyéni munkát kívánták előtérbe helyezni, és elleneztek egy állandó szervezet felállítását, valamint a központosítást. A centralisták ezzel ellentétben az egyes kongresszusok autonómiájának, önállóságának fenntartásához, a nemzetközi tudományos munka folytonosságának biztosításához célszerűnek tartották egy központi szervezet felállítását. Míg eddig az individualisták voltak túlsúlyban, a IX. kongresszus a centralisták győzelmével és egy negyven tagú bizottság felállításával végződött.⁶⁵

Goldziher szerint ez a Max Müller által elnökölt kongresszus nem volt annyira pazar, mint a stockholmi. „Ugynevezett magáncongressus volt, tudósok hitták egybe.”⁶⁶

A feszült helyzet még a genfi kongresszuson (1894) is érezte hatását. Az eseményről írt beszámolójában Goldziher megjegyzi: „Az érdeklődők száma és minősége azon általánosan érzett óhajról tanúskodott, hogy az orientalisták között az utolsó években uralkodó viszály után a tudomány érdekében kíváncsok egyetértés ismét helyreálljon. S ez óhaj teljesülésének reménye volt az irányadó szempont, midőn azt határozták, hogy e tizedik congressus oly gyorsan következék elődjére.”⁶⁷ Weber, a berlini szanszkritista pohárköszöntőjében a hely-

⁶³ Uo.

⁶⁴ Goldziher, Jelentés (1892), 635.

⁶⁵ Goldziher, Jelentés (1892), 636–637.

⁶⁶ Goldziher, Jelentés (1892), 641.

⁶⁷ Goldziher, Jelentés (1894), 683.

reállt békét ünnepelte, az összejövetelt „Friedenskongress”-nek nevezte, azaz helyreállt a francia–német egyensúly.⁶⁸

Ezen túlmenően is adódtak nézeteltérések, ugyanis a kongresszus résztvevői, illetve az európai kutatók kulturális távlatait vizsgálva nyilvánvalóvá vált, hogy noha az orientalisták szorosan kötődtek az Európán kívüli kultúrákhoz és társadalmakhoz, ezekre legtöbbjük mégis pusztán kutatási tárgyként tekintett. Leitner azon kevés orientalista közé tartozott, akik kifogásolták az európai tudósok eurocentrizmusát és kolonialista szemléletmódját. Müller, a 19. század második felének egyik vezető orientalistája is hasonló módon gondolkodott: véleménye szerint a keletkutatás hídszerepet kell, hogy betöltsön Kelet és Nyugat között. Nézete szerint a keletkutatás bontotta le a Keletet és Nyugatot elválasztó évezredes falakat, s egyesítette őket. A Nyugat köszönettel tartozik a Keletnek, az antik keleti kultúrának, a keleti „kincstárnak”, hiszen a nyugati ember tudásának, civilizációjának számtalan elemét köszönheti a Keletnek (ábécé, számok, mértékegységek, művészetek, vallás, hagyományok stb.). Gondolatmenete szerint az orientalisták ebben a tekintetben katonaként viselkednek, mint akiknek vissza kell hódítaniuk a keleti világot azzal a magatartással, hogy „a Kelet a mienk, mi vagyunk az örökösei”.⁶⁹ Az ókori Kelet felsőbbrendűsége miatt és az Európára gyakorolt sokféle hatás alapján tekintik magukat az európaiak jogos örökösöknek, tartanak igényt a tudományos kutatásokra és a keleti államok kizsákmányolására. Az európai orientalisták természetesnek tartották, hogy a nemzetközi tudományos közösség tagjai csak európaiak lehetnek, az Európán kívüliek nem nyerhettek felvételt ebbe a klubba, mivel a modern tudáshoz vezető út tisztán az európai tudományosság érdeme; az Európán kívüli tudományos tradíciókat elutasították vagy marginálisnak tekintették.

Müller ezzel szemben elismerte például az Indiában tevékenykedő szanszkrit kutatókat, akiket európai tudósok képeztek, és akikre majdhogynem konku-

⁶⁸ Goldziher, Jelentés (1894), 687. Ez a téma a következő kongresszuson is felmerült, mi-
nek kapcsán Goldziher a beszámolójában hosszan ír a németek és a franciák tudományágbeli
szerepéről, a mostani egyensúly létrejöttéről. Goldziher szerint tudományága fejlődésében nagy
szerepe van a németek mellett a franciáknak: „Az orientális tudomány *mai* állásában legelőke-
lőbb érdemek van a *német* egyetemeknek. Itt teremtették e tanulmányok igaz tudományos alap-
ját, a lankadatlan kutatásból előhozott gazdag anyagot itt alakították rendszerré, itt fejlesztet-
ték a tudományos munka biztos módszereit. A tanulmányok *első kezdetei* azonban nagyrészt
Franciaországból és különösen Párisból indultak ki.” (Egyiptológia, mohamedán irodalom kutá-
tása, sinológia, kelet-ázsiai kultúra kutatása, a Biblia irodalomtörténeti és kritikai elemzése.) Az
orientalista kongresszusok ötlete is párizsi tudósoktól származik, az elsőt is itt tartották 1873-ban.
Ld. Goldziher Ignác, Jelentés az orientalisták XI-ik nemzetközi congressusáról. Goldziher Ignác
r. tag előterjesztése az 1897. nov. 8-i ülésen. *Akadémiai Értesítő* 9 (1898) 8–9. A genfi kongresz-
sus elfogadta a francia kormány meghívását, így a tudósok 1897-ben Párisban gyűltek össze. Az
orientalisták párizsi összejövetele „mintegy zárandoklás lesz az újkori orientalista tanulmányok
bölcshőjéhez, szülőhelyéhez”. Uo., 8.

⁶⁹ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 213–214.

renciaként nézett,⁷⁰ a velük való együttműködést szinte kötelezőnek tekintette, mivel véleménye szerint egymásért dolgoznak. Egy évtizeddel később, a IX. kongresszus elnökeként Londonban lényegében megismételte ezeket a gondolatokat: amennyire lehetséges, közel kell hozni az európaiak számára a távoli Keletet, az európai ember gondolkodásához, szívéhez. Ebben, az „Orient” és az „Okcident” közötti határok lebontásában látta a keletkutatás szerepét. Ugyanakkor ez a nézőpont inkább csak a kivétel volt, a kongresszusok keleti vendégeire gyakran inkább egzotikus kreatúráként, semmint egyenlő félként tekintettek.⁷¹

Albrecht Weber a stockholmi kongresszuson kifejtette, hogy jelenleg az orientalista kongresszusok tisztán tudományos célokat szolgálhatnak. A keleti vendégek jelenléte és előadása csak „dekorációként” fogadható el; amennyiben a tudományosság nem sérül, abban az esetben is inkább csak „valamiféle bemutatóként” nyerne értelmet. A kongresszusok nem silányulhatnak az orientalisták és a keleti utazók összefövetelével. A kevés Európán kívüli tudóst, akik kapcsolatban álltak nyugati akadémiai körökkel, nem tekintették egyenrangú partnernek; úgy néztek rájuk, mint akik hálásak azért, amit a nyugati kutatók értük tettek, illetve ha részkutatásokban feladatot kapnak. A jelszó nem *ex oriente lux* („Kelet felől jön a fény”), hanem *orienti reddenda lux* („vissza kell adni a Keletnek a fényt”).⁷²

Európában a keletkutatás nem képzelhető el politikai érdekek és nagyvonalú kormányzati támogatás nélkül. A szüntelen harc a kongresszusok hivatalos nyelvét illetően jól mutatja ezt, de legalább ennyire a nemzeti rivalizálást is. Az alapszabály értelmében a francia és a vendéglátók nyelve tekinthető hivatalosnak, de az előadások elhangozhattak angolul, németül, olaszul vagy a keleti nyelvek valamelyikén is. A francia dominanciája mellett a németek is igyekeztek propagálni a nyelvüket, és mindig győzelemként ünnepelték, ha egy hivatalos vendég vagy résztvevő a beszédét németül mondta el. A kongresszusok helyszínválasztásában is nagy szerepet játszottak a nemzeti motívumok, például a franciák politikai okok miatt visszautasították Berlint a III. kongresszus (1876) színhelyeként.⁷³

A keletkutatás és a politika összefonódása egyrészt a tudomány javát szolgálta, másrészt nemzeti és imperialista érdekek markáns érvényesítéséhez is

⁷⁰ Hasonlóan pozitív ítéletet fogalmazott meg Theodor Nöldeke az e tanulmány folytatásában is részletesen tárgyalt A. S. Yahuda kapcsán. Jeruzsálemből Európába érkezett, több német egyetemen megfordult tanítványát csodálta felkészültsége és elszántsága miatt, aki néhány év alatt nemcsak képzett nyugati tudóssá vált, de olyan alaposan megtanult németül, hogy anyanyelvi szinten beszélt az, írásban pedig jobb volt a képzett németeknél is. Ld. Michal Rose Friedman, *Orientalism between Empires: Abraham Shalom Yahuda at the Intersection of Sepharad, Zionism, and Imperialism*. *Jewish Quarterly Review* 109 (2019/3) 438.

⁷¹ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 215.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

vezetett. A német példa jól mutatja a tudományos kutatás és a politikai érdekek közötti szoros kapcsolódást. Németországban 1810 és 1881 között a keletkutatással foglalkozó tudósok száma 15-ről 34-re emelkedett, valamint számos nemzetközi ásatás szervezésében és finanszírozásában vállalt szerepet a német kormány, s ezek egyben a német múzeumok keleti gyűjteményének az alapját is megvetették. Nem véletlen, hogy Németországban a keleti tanulmányok nagy népszerűségnek örvendtek a 19. század végén.⁷⁴

A németek tudatában voltak annak, hogy nekik nincs közvetlen kapcsolatuk a Kelettel, hiszen nincsenek gyarmataik, így egyedül a kutatói kedv, a felfedezés vágya, a tudásszomj eredményezte mindezt. Dillmann „csak a tudománynak élő német kollégákról” beszél, ugyanakkor mindezzel jól lehetett álcázni Németország valós politikai célkitűzéseit. Mivel a németek gyarmatok hiányában hátrányban voltak Angliával és Franciaországgal szemben, így a legfőbb cél a felzárkózás volt, azaz a nagyhatalmi politika és a német tudománypolitika célkitűzései egybeestek. Dillmann szavaival élve: „Még nincs jelentős zsákmányunk Ninive és Babilon kincseiből.”⁷⁵

Az európai kutatókat nemcsak a tudományos érdeklődés vezérelte Indiába, a Közel-Keletre, Perzsiába, Afrikába, hanem legalább ennyire foglalkoztatta őket a kulturális misszió lehetősége is, amely lehetővé tette a tudósoknak, hogy kulturális diplomataként is működjenek, és terjeszthessék a „finom európaiságot” világszerte.⁷⁶

Az orientalista kongresszusok magas politikai értéke leginkább az egyes nemzetek hivatalos delegáltjainak a számában mutatkozott meg, főleg az egyéb tudományágak szimpóziumaival összevetve.⁷⁷ Az állami támogatás teljes költségértétést jelentett, azaz kormányzati pénzből fedezték a delegáltak utazását és egyéb kiadásait. A kongresszusok általában a rendező ország kormányának vagy uralkodócsaládjának a védnöksége alatt álltak,⁷⁸ és a meghívókat

⁷⁴ Egy adat ehhez az 1908-ban tartott koppenhágai kongresszus kapcsán: összesen 18 kormány és 98 tudományos intézet küldött ki képviselőket a kongresszusra. A kormányok közül a német egymaga tizenkilencet, a belga nyolcat, a francia kilencet, a görög négyet, az amerikai négyet, az osztrák kettőt. Ld. Goldziher Ignác, Jelentés az orientalisták XV. nemzetközi congressusáról. Goldziher Ignác r. t. jelentése 1908. október 26. *Akadémiai Értesítő* 19 (1908) 537.

⁷⁵ Uo. A német befolyás növelése a térségben, illetve az egyetemi képzés fellendítésének szükségessége még felbukkan a levelezésben Goldziher pártfogoltja, Abraham Shalom Yahuda kapcsán.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Hunfalvy Pál a következőket jegyezte le a bécsi (1886) kongresszusról: „A bécsi gyűlés protectora Rainer főherceg, császári királyi fensége, tiszteletbeli tagjai tizen valának: a brazíliai császár Don Pedro, a Svéd király II. Oszkár, Károly Lajos főherceg, az egyiptomi khedive, herceg Koburg Fülöp, Bécs városának polgármestere dr. Uhl Eduard, a bécsi herceg primás-bibornok dr. Gangelbauer Coelestin, a császári tudományos akadémiának helyettes gondnoka Schmerling lovag, a császári tudományos akadémiának elnöke Arneth Alfred lovag s a cs. kir.

hivatalos diplomáciai csatornákon küldték ki. Az egyes nemzetek kormányai hivatalosan delegálták a küldötteiket, akiktől, mint például a németek esetében, saját érdekeik egyhangú képviselőt vártak el. A résztvevők a kongresszusokon való megjelenést nemzeti kötelességnek érezték, és a nemzeti szempont érvényesítése volt az érv a kormányzati támogatás elnyeréséhez. A keletkutatók a kulturális misszió jegyében támogatták kormányaik kolonizációs törekvéseit. Albrecht Weber ezt minden nagyhatalom esetében sürgette, azaz az iszlám népek kerüljenek minél hamarabb európai kormányok fennhatósága alá, mivel „a jelenlegi iszlámnak már nem kell kulturális missziót betöltenie”.⁷⁹

4.

Az utolsó három levél évtizedekkel később, 1915 és 1920 között íródott. Noha Nordau 1880 óta Párizsban élt, az első világháború kitörésekor az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgára volt, így 1914 nyarán egy ellenséges állam polgáraként tartózkodott a francia fővárosban, amelyet jobbnak látott minél hamarabb elhagyni. Személyes kapcsolata révén Spanyolországba vitte az útja, immár feleségével, lányával és húgával. Itt kitüntetett figyelemben részesült, főleg a Salmerón családhoz fűződő jó kapcsolata révén. Nicolas Salmerón, az azonos nevű spanyol köztársasági elnök fia, Nordau számos művét fordította spanyolra, személyes ismeretségük 1893-tól datálódik.⁸⁰ A kapcsolati tőke jól jött Nordaunak, mivel párizsi vagyonához nem fért hozzá, így sürgősen munkát kellett találnia. Különböző újságoknak írt, előadásokat tartott, könyveket jelentet meg.⁸¹

egyetem magnificus rectora dr. Zimmermann R. udvari tanácsos. E nevek mutatják, hogy a gyűlés külső fény híjával nem lesz.” *Akadémiai Értesítő* 20 (1886) 208. Goldziher a stockholmiról azt írta, hogy maga a király elnökölt, és a tudósok munkásságának elismeréseként személyesen is megjelent az orientalisták körében. Goldziher, Jelentés (1892), 641–642. Az 1908-as dániai összejövetelről is precízen beszámolt: „Látnivaló, hogy egy komoly orientalista congressus megtartására Dániában és itt a kopenhágai egyetem és tudományos akadémia árnyékában nem voltunk hiányában a genius loci-nak. És ehhez hozzájárult Dánia királya és a királyi udvar érdeklődése congressusunk irányában, melyben mintegy visszhangját hallottuk ama buzdításnak és elismerésnek, melyben a keleti tanulmányok Dánia uralkodói részéről már a XVIII. században örvendhettek. A kopenhágai congressus VIII. Frederik király védősége mellett alakult; első ülését a trónörökös, Keresztély herceg nyitotta meg; maga a király és a hercegek az egyik közülésen személyesen megjelentek és nagy érdeklődéssel hallgatták végig az előadásokat. Augusztus 18-án este ő Felsége a congressus tagjai közül többet vendégül hívott meg asztalához, mely alkalommal egy üdvözlő felköszöntője is tanúskodott róla, mily nagy fontosságot tulajdonít azon tudománynak, melynek munkásai székvárosába gyűltek. A M. Tud. Akadémia képviselőjének is volt szerencséje a meghívással megtisztelt tagok sorába tartozni.” *Akadémiai Értesítő* 19 (1908) 541.

⁷⁹ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 216–217.

⁸⁰ Nicolás Salmerón y García (1864–1933): műfordító.

⁸¹ Schulte, *i. m.*, 348–359; Anna und Max Nordau, *i. m.*, 267–278.

Nordau a három levél közül az elsőt az észak-spanyolországi Zarautzból írja, Scheiber szerint 1919 szeptemberében. A dátumozást illetően azonban korrekcióra van szükség, mivel ezeket a sorokat Nordau minden bizonnyal 1915-ben vetette papírra.⁸² Erre a *Neue Freie Presse* számára küldött egyik írása alapján következtethetünk. Nordau ugyanis levelében aggodalmának ad hangot: attól tart, hogy az nem jut el a címzetthez a Közép-Európa és Spanyolország között fennálló rossz postai összeköttetés miatt.⁸³ Félelme nem teljesen alaptalan, mivel a levélben egy három hónappal azelőtt, Goldziher nagyra tartott svéd Korán-előadásairól⁸⁴ a bécsi *Neue Freie Presse* számára írt tárcalevél megjelenése okán aggódik. A publikációt nem találtam meg, mivel a Scheiber-kiadást követve az 1919. évi lapszámokban kerestem. Bizonyossá vált, hogy Nordau 1916 és 1919 között egyáltalán nem publikált a lapban.⁸⁵ Nordau szellemi aktivitását ismerve ugyanakkor biztosra vettem, hogy mivel egész életében élénk figyelemmel kísérte pályatársainak szellemi, tudományos tevékenységét,⁸⁶ nem életszerű, hogy egy 1915-ben megjelent kötetről évekkel később írjon recenziót.⁸⁷ Viszont az 1915. évi lapszámokat tanulmányozva sem került elő a kérdéses ismertetés, noha megmutatkozott, hogy a háborús időszak elején Nordau még viszonylag aktívan és rendszeresen küldött írásokat a bécsi lap számára, de 1915. május–júniusban, majd október–novemberben nem jelent meg tőle publikáció. Éppen ezért valószínűsíthető, hogy Nordau előbb említett félelme nem volt alaptalan, és a kézirat nem jutott el a bécsi szerkesztőségbe. 1915 júliusában ugyan meg-

⁸² A gót betűs kézírás megtévesztő, az 5-ös és a 9-es számjegy írása alig tér el Nordaunál, így megfelelő környezetbe helyezés nélkül nehéz megkülönböztetni.

⁸³ Erre utalt a visszaemlékezéseiben is: „Die Hälfte der Briefe verschwindet im Abgrunde der Zensur.” Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 268.

⁸⁴ Ignaz Goldziher, *Islam. Fordom och nu. Studier I Korantolkningens Historia*. Översättning Tor Andræ. Stockholm, 1915.

⁸⁵ 1920. október 28-án jelentkezett ismét tárcával, amelyet év végéig még kettő követett. Ez arra enged következtetni, hogy rendszeresen tervezett publikálni, viszont decemberi agyvérzése után egészségi állapota visszafordíthatatlanul leromlott. Visszaemlékezéseiben is található erre utalás: „Von der »Neuen Freien Presse« aus Wien erhält er in London einen liebenswürdigen Brief, in dem er gebeten wird, seine von der Redaktion und dem Publikum so sehr geschätzte Mitarbeit wieder aufzunehmen.” Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 320. A *Pester Lloyd*-ban sem jelent meg Goldziherrel kapcsolatos írása: a pesti lapban 1916-ban még publikált, de a következő évben csak két tárcája jelent meg, 1918-ban pedig egy sem. 1919 novembere után már nem fordul elő a neve az orgánumban.

⁸⁶ Abraham S. Yahuda Goldziherre úgy emlékszik, hogy minden könyvet nagyon gyorsan és alaposan olvasott át, rendkívüli volt az emlékezőtehetsége is, s kivételes képességeit csak Nordau szárnyalta túl. Ld. Abraham Shalom Yahuda, Die Bedeutung der Goldziherischen Bibliothek für die zukünftige hebräische Universität. *Der Jude* 8 (1924/10) 580.

⁸⁷ Erre egy példa: amikor a kiváló műfordító, Schnitzer Ignác 1910-ben közreadta Petőfi-fordítását, Nordau – aki ekkor már 30 éve Párizsban élt – azon nyomban egy hosszú recenzióban méltatta a hatkötetes kiadványt a *Neue Freie Presse* hasábjain. Ld. Max Nordau, Ignaz Schnitzers Petőfi. *Neue Freie Presse* 1910. február 4., 1–4.

jelent egy Sevilából küldött írása, de minden bizonnyal jelentős késéssel, mivel egy tavaszi, április 18–22. között tartandó ünnepről ír három hónappal később.⁸⁸

A levél további részében Nordau arról számol be, hogy kölcsönadta a Korán-előadásokról szóló svéd nyelvű könyvet egy spanyol írónak, Don Rafael Cansinos Assensnak,⁸⁹ aki nyomban vállalkozna annak spanyol fordítására. A háborús viszonyok miatt Nordaut kérte meg közbenjárásra, hogy a szerző tekintsen el a fordítói jogdíjtól.

Nordau személyes vonatkozásairól nem akar írni, ugyanakkor a lényegét összefoglalja: a háború révén elvesztette az otthonát, teljes vagyont, menekültként tengeti az életét, sorsának további alakulásáról fogalma sincs. Önsajnálát helyett azonban csak a kollektív sorsok primátusában tud gondolkodni: „Hogy is tarthatna igényt az egyéni sors együttérzésre, amikor millió élet semmisült meg, és még sokkal több millió család ment tönkre? Kívánom, hogy kevesebb háborús szenvedésben legyen része!”⁹⁰

Az 1915 és 1920 között írt levelek mindegyikében szó esik Abraham Shalom Yahuda (1877–1951) orientalistáról, aki éppen professzori kinevezését várta a madridi egyetemen.

The contextualisation of the correspondence between Max Nordau and Ignác Goldziher

Hedvig UJVÁRI

The correspondence between the writer, journalist, doctor, Zionist Max Nordau (1849–1923) and the founder of European Islamic research, Ignác Goldziher (1850–1921), was published in 1956 by Sándor Scheiber. According to the database of the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences, which has now become a public treasure, about 13 500 letters make up the scholar's Orientalist correspondence (letters and pages), which come from more than 1600 people. Most of Goldziher's contributors lived in Germany, so the German language was of primary importance in communication. He addressed most of the letters to twenty individuals, who subsequently responded hundreds of times. Max Nordau, a childhood friend from Budapest and a former fellow student from the Calvinist Secondary School, did not belong to this extensive, mostly scientific network. However, the remaining seven letters' timely distribution shows that they followed each other's careers for the rest of their lives without regular contact. With further data and additions, I would like to contribute to this correspondence from the aspect of the Nordau research.

⁸⁸ Max Nordau, *Die Ferie*. *Neue Freie Presse* 1915. július 21., 1–3.

⁸⁹ Don Rafael Cansinos Assens (1882–1964): spanyol író, költő, kritikus és műfordító.

⁹⁰ Scheiber, Nordau's Letters to Goldziher, 205.